

Ф. СКАРЫНА І ЯГО ЭПОХА

А. Харэвіч

За ўвесь час самастойнага існавання Літоўска-Беларускага гаспадарства ў ім пераважала сталае, як кажа проф. Любаўскі „вячыстае“ зямляўладаньне. Хаця яму былі вядомы і розныя іншыя формы, але гэтыя формы не атрымалі тут значнага распаўсюджаньня. Зямляўласнікі—князі, паны, баяры—зьяўляюцца старадаўнімі ўладарамі сваіх вотчын: у руках шмат з іх у XVI веку былі тыя-ж самыя маёнткі, якія былі ў іх продкаў у XIII і XIV веку. Літоўска-беларускія паны назьбіралі дзеля гэтага вялізныя фамільныя капіталы. У той час, як самыя буйныя маскоўскія баяры толькі што і жывуць гаспадарчай пэнсіяй і часта даюць у заклад вопраткі сваіх жанок, каб узброіцца на вайну, літоўска-беларускія паны робяць буйныя пазыкі гаспадарчаму скарбу.

Як вядома, першая вунія з Польшчай, якая адбылася пры Ягайле і Вітаўце, не ажыцьцёвілася, але яна дала літоўска-беларускім зямляўласнікам шмат розных гарантый, якімі абмяжоўвалася вялікакняская ўлада, а самае галоўнае тое, што яна пашкодзіла ўсталяваньню насьледнай улады, аддаўшы замяшчэньне гаспадарчага трону абраньню князёў, паноў і баяр Вялікага Княства.

Поруч з тым утвараецца сувязь паміж Польшчай, Літвой і Беларуссю, дзякуючы таму, што большаю часткаю ў таго і другога гаспадарства быў адзін агульны гаспадар, які жыў папераменку то ў Польшчы, то ў Беларусі.

Гэтая жыцьцёвая супольнасьць спрыяла ўплыву польскай дзяржаўнасьці на Беларусь. Польскія правы і вольнасьці паступова пераносяцца на беларускую глебу і дапамагаюць разьвіцьцю і пышнаму росквіту беларускага фэўдалізму, для якога і без таго была добра падрыхтавана глеба.

Але XV і пачатак XVI веку азначаюцца яшчэ значным эканамічным уздымам літоўска-беларускіх гарадоў. Такія гарады, як Вільня, Полацк, Горадня, Коўна, Бярэсьце—былі буйнымі гандлёвымі асяродкамі. За імі цягнуцца і Менск. У той час, як Полацк плаціць падаткаў у гаспадарчы скарб штогод 400 коп грошай, Менск—толькі 60 коп¹⁾.

¹⁾ Соловьёв. История России, Т. V.

Атрыманьне літоўска-беларускімі гарадамі Магдэбурскага права і шмат розных іншых эаанамічных палёгкаў яшчэ больш дапамагае ўзрос-ту іх эаанамічнай магутнасьці. Сярод гарадоў першае месца займае Вільня. Віленскае купецтва карыстаецца значным лікам розных пераваг. Напрыклад, у 1511 годзе кароль Жыгімонт выдае грамату, па якой купцы, што прыяжджаюць у горад Вільню, могуць гандляваць толькі з віленскімі купцамі, за выключэньнем кірмашу, калі ім дазваляецца гандляваць і з чужаземнымі купцамі. Віленскія купцы плацяць вельмі значную суму ў гаспадарчы скарб, выстаўляюць значны лік конных ваякаў, вядуць буйны гандаль і гэтым значна павялічваюць свае ўласныя капіталы.

Што тычыцца хатняга быту як купецтва, так і зямляўласьнікаў, дык на гэтым ня прыдзецца доўга спыняцца. Роскаш, сьпешчанасьць, заўсёды баль і гультайства—вось найбольш выразныя адзнакі іх жыцьця. „Сьмяюцца татары“, як піша пісьменьнік XVI веку ліцьвін Міхалон: „што ў нас паважныя людзі мякка пакояцца і сьпяць, калі адбываецца царкоўная служба, а людзей беднага стану ня пушчаюць садзіцца; самі приходзяць у царкву з мноствам павадыроў і ставяць іх перад сабой, каб пахваліцца іх колькасьцю. Гэтыя жалбы Міхалона падтрымоўвае і маскоўскі ўцякач князь Курбскі.

П'янства, аб якім сьведчыць яшчэ вэнэцыянскі пасол Кантарыні ў XV веку было настолькі распаўсюджанай заганай, што яму аддаваліся і багатыя і бедныя. „У гарадох літоўскіх“, піша Міхалон, „няма больш прыватных заводаў, як тыя, на якіх варыцца з жыта гарэлка і піва. Дзень пачынаецца піцьцём гарэлкі; яшчэ лежачы на пасьцелі крычаць: „гарэлкі, гарэлкі!“ і п'юць гэты яд мужчыны і жанчыны, і юнакі на вуліцах і плошчах, даходзяць да голаду, зьвяртаюцца да крадзежу і разбою“.

Тое самое творыцца і ў вайсковым стане. „Ворагі нашы татары“, піша далей Міхалон, „насьмяхаюцца над нашай бясьпечнасьцю, нападаюць на нас, калі мы пасьля п'янства сьпімо: „Ян! ты сьпіш“, кажуць яны—а я, бачыш, турбуюся, зьвязваючы цябе. Цяпер нашых ваяк гіне сярод гультайства ў шынках, дзе яны забіваюць адзін аднаго, больш, чымся самых ворагаў, якія часта зьнішчаюць нашу краіну, тады як нашы маглі-б знайсці лепшы выпадак паказаць сваю адвагу ў бойках з ворагам цьвярозымі і дзейнымі“.

Не рабіла выключэньне і духавенства. Яно яшчэ ў большай меры падзяляла шмат з гэтых заган. У манастырскіх сьценах часта пануе разгул і разврат. „Грэцкія манахі“, кажа той самы Міхалон, „устрымоўваюцца ад жанок, а што папы ў старадаўнія часы жаніліся,—гэта відна ў шмат мясцох сьв. пісанья. Калі-б нашы рабілі цяпер тое самае, дык было-б менш заган, чымся ў гэтым фальшывым манастве, у якім яны жывуць, як сьпешчаныя сыбарыты, гараць заўсёды палам і трымаюць наложніц“.

Дзякуючы таму, што манастыры маюць свае ўласныя землі, вядуць сваю гаспадарку, некаторыя з іх пасьпелі нажыць вялізныя капіталы. З

гэтай прычыны яны часта становяцца прадметам нападаў. У жыццёпісе Антонія Сійскага чытаем, што аднойчы прышоў на Дзвьіну зборшчык біскупскай дані. Думаючы, што ў Антонія шмат багацьця, наслаў на яго разбойнікаў.

Здараецца, што дзеля даходу манастырамі кіруюць зусім сьвецкія людзі. Так, кароль Сьцяпан даў Менскі Ўзьнясенскі манастыр шляхцічу Невельскаму, а той перадаў яго, з ведама каралеўскага, земляніну Дастаеўскаму, які ня быў нават праваслаўным. Мітрополіт Їлья і менскі кашталян Ян Глябовіч скардзіліся каралю, што Дастаеўскі карыстаецца толькі даходамі і зусім ня рупіцца аб кіраваньні манастыром, а дзеля гэтага прасілі аддаць апошні земляніну-ж менскаму Міколе Рагазе, чалавеку сумленнаму і ў сьв. пісаньні ведаючаму, які зараз-жа пастрыжэцца ў манахі. Кароль выканаў іх просьбу. Гэта было ў 1579 годзе ¹⁾.

Іншая зусім справа жыццё працоўных мас. Яны гібеюць у няволі і нядолі. Згодна пасьведчаньню такіх пісьменьнікаў XVI веку, як немец Браун ²⁾, што вандраваў у той час па Беларусі, і названы вышэй Міхалон, дык эканомічнае і соцыяльнае становішча іх надта сумнае. „Мы трымаем у нязмернай няволі людзей сваіх“, кажа ўжо вядомы нам Міхалон, „якія здабыты не вайною і ня купляю; належаць не да чужога, а да нашага пляменьня і веры; мы дзеля зла ўжываем нашу ўладу над імі, мы зьдэкуемся над імі, калечым, забіваем бяз суду па самым невялікім падарэньні. Наадварот, у татар і маскоўцаў ні адзін чыноўнік ня можа забіць чалавека нават пры відавочным злачынстве—гэтае права дана толькі судзьдзям у сталіцах. А ў нас па ўсіх сёлах і вёсках робяцца прысуды аб жыцці людзей. Прытым на абарону гаспадарства бярэм мы падаткі з адных толькі падуладных нам бедных гаражан і з бяднейшых сялян, зусім не чапаючы маёнткаў уласьнікаў, якія атрымоўваюць значна больш з сваіх уладаньяў“.

З устаўных каралеўскіх грамат відна, што сялянства Літвы і Беларусі падзялялася на падданных або цяглых людзей і на чэлядзь нявольную. У ваднэй з такіх грамат чытаем: „Калі мужык супроць загаду дзяржаўцы або яго ўрадніка ня выйдзе на працу адзін дзень, або будзе непаслухмяным, дык узяць з яго за гэта ня болей барана; калі-ж выявіць упартасьць, дык караць яго нагайкай або пугай“.

У статуце сваім кароль Жыгімонт на аснове земскіх прывілей папярэднікаў Казімера і Аляксандра, дае абяцаньне ахоўваць Вялікае Княства і паноў рады ад усякага паніжэньня. Замацоўваючы правы княжатам, паном, шляхце і баярам, кароль адначасна абяцае простых людзей над шляхтай ня ўзвышаць. За пабоі, нанесеныя шляхцічам шляхцічу, вінавайца плаціць дванаццаць руб. грошай; калі-ж вінавайца ніжэйшага стану дык караецца адсячэньнем рукі. Яшчэ лепш азначаны правы „чорных людзей“

1) Соловьев. История России. Т. 7.

2) Браун Civitates orbis Terarum.

у грамаце вялікага князя Аляксандра кіеўскім мяшчанам: „Халопу і рабе ня верыць і ў сьведкі іх ня прымаць; з нявольным чалавекам суду няма“.

Досыць добра дапаўняе гэты сумны малюнак распаўсюджанае ў той час хабарніцтва і прадажнасьць судзьдзяў. Міхалон скардзіцца на судовыя паборы: „Бярэ старшыня суду, бярэ слуга суду, бярэ натарыус, бярэ віж, што назначае дзень суду, бярэ дзецкі, што выклікае падсуднага, бярэ ўраднік, што выклікае сьведак. Кожнаму сьведку вераць бяз прысягі; ад гэтага шмат хто зрабіў сабе промысел з крывасьведцтва. Ваяводы маюць яшчэ сваіх намесьнікаў, якія, гадуячы сваё цела, сядзяць звычайна на судзе пры шуме гасьцей, мала знаёмыя з законамі, але акуратна спаганяючыя свой перасуд“.

Грубасьць, забойствы, самапраўства, прыгнечаньне панамі працоўнага сялянства пад канец XVI веку даходзіць да таго, што тыповы прадстаўнік шляхты, польскі poeta Рэй, ня можа нічога іншага прыдумаць, як зрабіць такое навучаньне: „Калі хочаш паляваць, дык не перабівай нябачліва ўсіх зайцоў, а таксама сьцеражы сваіх сялян, іначай яны перамруць або разьбягуцца, як зайцы, і табе-ж будзе горш“.

Але ня лепш жывецца і жыхаром гораду. У 1527 годзе кароль Жыгімонт прымушан быў пісаць полацкаму ваяводзе Пятру Кішцы, каб ён не парушаў Магдэбурскага права, дадзенага гораду: у грамаце гаворыцца, што войт, бурмістры, радцы і ўсе мяшчане ня раз скардзіліся каралю на забойствы, пабоі, рабункі, якія яны церпяць ад вураднікаў і слуг ваяводзкіх, што кароль ня раз пісаў ваяводзе з патрабаваньнем спыніць гвалт, але ваявода яшчэ больш пачынаў уціскаць гаражан. Скардзіліся палачане не на аднаго ваяводу, але на князёў, паноў, баяр полацкіх, на ігуменьню і на манахаў. Мяшчан, якія купляюць зямлю ў баяр і ў іншых путных людзей, ваявода загадвае ставіць перад сабою і судзіць іх, шмат каго з рамесных людзей да сябе забраў і прымушае іх на сябе працаваць.

У Вільні і іншых гарадох таксама часта быў неспакой паміж самымі гаражанамі, начальствам іх, бурмістрамі і радцамі.

Аб тым, як небяспечна было жыць у Вільні, сьведчыць духоўны тэстамант папа Мацея, які трымаў пры сабе некалькі ружжаў і сабляў.

Але працоўныя масы церпяць ня толькі нядолю і няволю: над імі яшчэ вісіць непраглядная цемра. Эпоха Ф. Скарыны ня можа пахваліцца і станам асьветы. Праўда, элемэтарныя школы існавалі пры цэрквах, манастырох, але яны былі слабой падмогай адукацыі.

Адзін пісьменьнік таго часу, аўтар „Перастрогі“, з болям у сэрцы піша аб гэтым у XVI веку: „Былі вялікія абаронцы паміж князямі, якія з вялікімі выдаткамі цэркваў і манастыроў намуравалі і маемасьцю іх даставілі, золатам і серабром іх упрыгожылі, але тое, што было больш за ўсё патрэбна, школ заўсёдных, не будавалі. Ад татарскіх нападаў і княскіх нязгод цэрквы з іх упрыгожаньнямі раскрадаліся, багацьце іх

рабілася здабыткам ворагаў; адно, што магло вытрымаць гэтыя нязгоды, — была асвета, але яе дык і ня было. І так вельмі шмат зашкодзіла панству, што не маглі школ і навук паспалітых пашыраць і оных ня ўфундавана: бо калі-б навуку мелі, дык тады-б за несвядомасьцю сваёю ня прышлі да такой загубы.

Пры такім сумным стане адукацыі, беларускае духавенства, зразумела, не магло адпавядаць свайму прызначэньню. Адукацыя яго абмяжоўвалася, звычайна, аднэй толькі царкоўна-славянскай начытанасьцю. Вядомы перакладчык эвангелья на беларускую мову Васіль Цяпінскі гаворыць, што праваслаўныя сьвяшчэньнікі яго часу ня мелі ніякай адукацыі і нават не разумелі славянскай мовы, на якой напісаны сьвятыя кнігі.

Што тычыцца *народнае* асветы, дык пра яе, зразумела, і гаварыць ня прыходзіцца.

Толькі з другой паловы XVI веку, пад уплывам запатрабаваньняў эпохі—стычкі польскага і літоўска-беларускага капіталаў, барацьбы двух нацыянальных культур, польскай і беларускай, націску пратэстантызму, — пачынаецца некаторае школьнае ажыўленьне. На Беларусі зьяўляюцца каталіцкія, вуніцкія і пратэстанцкія школы. Апошнія, дзякуючы вольным адносінам да царкоўных традыцый, значна адрозьніваліся ад школ праваслаўных і каталіцкіх, а гэта зьявілася вельмі важным штурхачом у разьвіцьці вольнай крытычнай думкі. Адчуваецца некаторая зьмена і ў стане праваслаўных школ; асабліва гэтая зьмена тычыцца школ, што адчыняюцца і кіруюцца брацтвамі.

Апошнія ў XVII веку шырокай хваляй разьліваюцца па Беларусі. Яны адчыняюць школы, вядуць нацыянальна-культурную барацьбу, рупяцца аб падняцьці рэлігіі і моралі і г. д.

Вышэй мы ў агульных рысах разгледзім той час, калі жыў і працаваў Ф. Скарына, але і гэтага даволі, каб угледзець у ёй досыць выразныя прэрэчаньні ідэалам сярэднявкоўя.

Як вядома, стары сьветагляд цалком узгадаваўся на фэўдальнай будове. Галоўнай яго адзнакай быў аскэтызм у поглядах на прыроду і чалавека, які патрабаваў, каб індывідуальнасьць нішчылася, каб у манастырскай самоце і жабрацтве, ня ведаючы ні здавальненьня, што дае праца, ні сямейных радасьцяй, чалавек аддаваўся-б толькі адным малітвам і калецтву цела. Усё вучэньне тэолёгаў у сярэднія вякі грунтавалася на падставе: „Бог ёсьць дабро, а сьвет ёсьць зло“. Адгэтуль склаўся погляд, што зямное жыцьцё мае не самастойную, а адносную каштоўнасьць, што пажаданы момант прыдзе для чалавека толькі тады, калі сьмерць вызваліць яго вечную душу ад ланцугоў праклятага цела. Як вядома, у старажытныя часы ўслаўлялі жыцьцё, а сьмерць лічылася вялікім няшчасьцем; у сярэднія вякі, наадварот, увесь асяродак цяжару бачылі ў загробным сьвеце і стваралі нейкі апотэоз сьмерці. Папа Іна-

кенці ІІІ так кажа: „Мы паміраем, покуль жывем, і толькі тады перастаем паміраць, калі перастаем жыць“. Дзеля гэтага вельмі шырока распаўсюджваецца байка аб характэве сьмерці. Казалі, што каля пахаванага цела аднаго сьвятога ўзімку зацвілі кветкі, а з сэрца аднаго паслушніка вырасла надвычайна прыгожае дрэва з надпісам „Ave Maria“.

„Сьвет прарэчыць богу, а бог прарэчыць сьвету“—вось выраз сьв. Кацярыны Сіёнскай, які ляжаў у васнове сярэднявечавага сьветагляду. У сувязі з гэтым, адмаўленьне ўсяго зямнога было, па словах аднаго вучонага, залатым фонам на малюнку сярэднявечавай культуры.

Адмаўлялася ўласнасьць, адмаўлялася вольнасьць думкі і вольнасьць дзеяньня, адмаўлялася асабістая воля і асабістая ініцыятыва. Калецтва цела дахадзіла да такой ступені, што адзін з каталіцкіх сабораў, а іменна Латэранскі, зусім зганіў вывучэньне мэдыцыны. Дый на што лячыць цела, калі ўвесь сьвет—уласнасьць шатана, калі зямное жыцьцё—даліна сьлёз і юдаль плачу, а дзеля гэтага ня мае ніякай каштоўнасьці. „Гіпократ вучыць, як захаваць цела, а Хрыстос вучыць, як яго загубіць“, так зазначае сьв. Бэрнард Клервоскі.

Зразумела, такія суровыя патрабаваньні сярэднявечавай моралі не маглі дакладна выконвацца. Яны сталі выклікаць супроць сябе рэакцыю, пачала паўставаць сама прырода чалавека. Але чым больш зьнявераная на практыцы сярэднявечавага жыцьця чалавечкая прырода заяўляла свае правы, тым больш лютай і нецярплівай рабілася сярэднявечная мораль. І такая адарзанасьць сярэднявечных ідэалаў ад жыцьця падрыхтавала іх канчаток: яны пачалі губляць аўторытэт у вачох людзей самага рознастайнага складу думкі.

Эпоха Ф. Скарыны—лепшы прыклад у гэтым. Той заняпад рэлігіі і моралі, аб якім гаварылася вышэй, ці ня ёсьць гэта выразная рэакцыя супроць аскэтычнага ідэалу сярэднявечаўя? Праўда, гэты ідэал і раней на Беларусі высока не падымаўся, але цяпер, у сувязі з зьмененымі эканамічнымі адносінамі, ён зусім у заняпадзе.

Як было зазначана, Беларусь у гэты час перажывае моцны эканамічны ўздым. Фэўдалізм пышна цвіце, але яго ў значнай меры падмываюць хвалі гандлёвага капіталу. Узрастаюць гарады, як асяродкі гандлю і некаторай большай у параўнаньні грамадзкай вольнасьці, павялічваецца роля грошай, павіннасьці перакладаюцца на грошы, зьяўляецца кляса купцоў-профэсыяналаў. Створаны гэтай эвалюцыяй чалавек-купец, гараджанін—ужо новы чалавек. Сярэднявечныя ідэалы трацяць уладу над ім, у яго зьяўляюцца новыя ідэалы. Высоўваецца на першае месца індывидуальнасьць, моцная ахова праў вольна разьвіваючайся асабістасьці.

Новыя адносіны яшчэ нарадзілі і новы стан, невядомы сярэднім вяком. Гэта—сьвецкая інтэлігэнцыя, людзі навукі і літаратуры, якія маюць буйны ўплыў на грамадзкае зданьне шляхам выпрацаваных імі самыхі сродкаў.

На Беларусі буржуазія вылучае з сваіх гушч такіх гуманістых, як Ф. Скарына, Васіль Цяпінскі, Сымон Будны, якіх магчыма залічыць у шэраг пачынальнікаў беларускай публіцыстыкі. Сьвятло вольнага досьледу, ня прыгнечанага ні догмай, ні аўторытэтам ведаў, акрыляе іх думку. Усе яны прасякнуты вялікім нацыянальна-політычным пачуцьцём. У той час, калі шляхецкія дзеячы заняты аформленьем сваіх політычных праў, гарадзкія дзеячы беларускага адраджэньня больш увагі аддаюць народным масам. Родная мова, як сымбаль нацыянальнай культуры, як буйны фактар у справе нацыянальна-культурнага адраджэньня, становіцца прадметам іх асаблівай увагі.

У той час, калі нават сярод сучаснага грамадзянства яшчэ здараюцца выпадкі зьняважлівых адносін да мовы тэй ці іншай нацыі, Сымон Будны ў адзін голас кажа: *Głupstwo to jest mową jednej krainy gardzić, a drugiej słówka pod niebiosa wynosić.*

Урэшце, заўважым, што беларускі гуманізм, як і нямецкі, захоўваючы асноўныя рысы эпохі Адраджэньня, адрозьніваўся перш за ўсё больш моцным патрыотызмам і рэлігійнасьцю яго прадстаўнікоў, а гэта адбудзіла цікавасьць да сьв. пісаньня і жаданьне зрабіць яго даступным для шырокіх мас, даўшы друкаваным на роднай мове. Тут мы падыходзім да надзвычайна вялікай зьявы ў гісторыі Беларусі—гэта пачатак беларускага друку.

II

Штукарства друкаваньня кніг зьяўляецца і распаўсюджваецца ў XV в., калі ідэі эпохі Адраджэньня вызвалілі поэзію, навуку і штукарства ад путаў схолястыкі і прабудзілі дзейную барацьбу за вольнасьць думкі і сумленьня. Друкарскі станок зьявіўся магутнай падмогай у гэтай справе. Хто першы сьвядома дадумаўся да гэтай вынаходкі—дакладна ня выясьнена. Але што ў гэтым пальма пяршынства прыналежаць Майнцу і Ёгану Гутэнбэргу—дык гэта факт агульна прызнаны (за выключэньнем Голянды) і падмацаваны спэцыяльнымі досьледамі ня толькі нямецкімі, але французскімі, італьянскімі і ангельскімі. Зьявіўшыся, такім чынам, у Нямецчыне, у сярэднія вякі, штукарства друкаваньня кніг паступова пашырылася і на суседнія старонкі. Яно потым атрымоўвае настолькі вялікае значэньне ў справе сусьветнай культуры, што ў наш час бяз друку цяжка і ўявіць сабе гэтую культуру. Нездарма сам Ёган Гутэнбэрг назваў друкарства: „Штукарства над штукарствам, навука над навукай“. Словам, дзеля важнасьці друкаванага слова першыя друкары, бязумоўна, могуць быць залічаны ў шэраг будаўнікоў і закладчыкаў сучаснай культуры і цывілізацыі. А такім друкаром на Беларусі быў, як зазначана, Ф. Скарына.

Час, калі ён жыў і працаваў, азначаецца найвышэйшым росквітам беларускай нацыянальнасьці і яе культуры. Беларуска-літоўскія гарады робяцца асяродкамі ня толькі гандлю, але і культурнага руху, значна

большага, чым шляхецкі. Сярод іх першае месца займае Вільня, як га-лоўны асяродак і па матэрыяльных сродках, і па адукацыі. Дзякуючы гандлёвай сувязі з Захадам, насельніцтва г. Вільні складалася з розна-стайнага нацыянальнага элементу. Прысутнасць у Вільні немцаў была прычынай збліжэння Літвы і Беларусі з Нямецчынай і гэтым самым дапамагла прытоку тых рэформацыйна-рэлігійных ідэй, якія ахаплялі ня-мецкую шляхту і буржуазію ў XV і першай палове XVI веку. Літоўска-бела-рускія гарады падтрымоўваюць таксама культурную сувязь і з італьянскімі гарадамі, куды ездзіла вучыцца літоўска-беларуская шляхецкая моладзь. Паміж праваслаўем і каталіцтвам устанаўляюцца добрыя адносіны. Кароль Аляксандар і Жыгімонт сваімі граматамі ня раз падкрэсьлівалі правы права-слаўных, давалі ім некаторыя прывілеі і наогул ня ўціскалі. А кароль Аляксандар у 1503 годзе выдаў цікавую грамату, якая сьведчыла аб сіле праваслаўя на Беларусі: „Которыи будутъ литвинъ або ляхъ крещены были у Витебску въ рускую вѣру, а хто изъ того роду и теперь живетъ, того нам нерушити, правы ихъ хрестіянського ни въ чем не ломити“¹⁾.

Вялікае Літоўскае Княства ў культурных адносінах зьяўлялася бела-рускім. Беларуская мова была мовай дзяржаўнай. Гаспадарчыя лісты, граматы, соймавыя ўхвалы публікаваліся ў беларускай мове. Апошняя ўжывалася і ў гаспадарчай канцэлярыі, і ў судовых справах. У статуте 1556 году было выразна зазначана: „Пісар земскі абавязан усе лісты і позвы пісаць паруску (так называлася ў тагочасных дакумантах бела-руская мова), а не на іншай якой-небудзь мове“. Судзебнік 1468 году і статут 1529 году, розныя прывілеі публікаваліся на беларускай мове. На гэтай-жа мове пісаліся беларускія летапісы, хронікі, жыцці сьвятых і г. д. Як даводзіць проф. У. Пічэта: „Толькі дзякуючы сваёй магутнай культуры, Беларусь мела магчымасьць культурна праглынуць Літву, толькі дзякуючы свайму значнаму разьвіцьцю, беларуская мова здолела зрабіцца мовай дзяржаўнай“²⁾.

Росквіт беларускай культуры ахапляе ўсё XVI стагодзьдзе, калі багацьце і сіла беларускага духоўнага жыцьця знашла поўнае выяўленьне і дала такога вялікага дзеяча, як Ф. Скарына.

На вялікі жаль, да нас дашлі самыя нязначныя весткі аб яго жыцьцё-пісе. Мы дакладна ня ведаем ні году яго нараджэння, ні году яго сьмерці, ні падрабязных ведаў аб яго жыцьці. Добра ведаем толькі, што ён сын заможных купцоў, якія вялі ў той час гандаль з Вільняю і Ры-гаю; родам, як сам ня раз зазначае, „з слаўнага граду Полацку“, дзе і атрымаў першую адукацыю. Далей у рукапісных актах Кракаўскага унівэрсытэту 1504 г. сустракаем: *Franciscus Luce de Poloczko, solrit 2 gr*—што пабеларуску значыць: Францішак сын Лукаша з Полацку заплаціў 2 грошы. Гэтыя два грошы, як уступная плата, вымагалася ад кожнага

¹⁾ Акты Зап. России. Т. I. № 204.

²⁾ В. И. Пичета. Белорусский язык, как фактор национально-культурный.

паступаючага ў універсітэт студэнта. Але прымаючы пад увагу, што па тагочасных умовах у ўніверсітэт прымалі не маладзей 14 год, магчыма думаць, што час яго нараджэння прыпадае на 1490 год. Такой думкі, прынамсі, трымаецца вядомы даследчык Скарыны П. Уладзіміраў¹⁾.

Менш праўдзівай будзе другая дата нараджэння Скарыны, якую даводзіць проф. М. Шчэкаціхін у сваім артыкуле: „Калі радзіўся Францішак Скарына“ („Полымя“ № 5—1925 г.).

Грунтуючыся на дапушчэнні (вельмі гадальным), што знак у „гэрбе“ Скарыны тлумачыцца, як знак зацьменьня, ён ставіць гэта ў сувязь з сапраўдным сонечным зацьменьнем (гадана), а гэта апошняе да дня яго нараджэння (гадана).

Перабіраючы сонечныя зацьменьні за апошняю чвэрць XV веку і за першую палову XVI, прыходзіць да вываду, што дзень нараджэння Скарыны: 6 сакавіка 1486 году.

Як бачым, дапушчэнне грунтуецца на дапушчэнні, а дзеля гэтага і вывад яго вельмі спрэчны.

Што тычыцца далейшай адукацыі Скарыны, дык наконт гэтага ёсць такія весткі. У ліку атрымаўшых першую вучоную ступень бакаляра філэзофіі ў Кракаўскім універсітэце знаходзім імя Скарыны: „Franciscus de Poloczko Litphanus“. У Кракаве выкладаліся тады вядомыя ў сярэдня вякі сем вольных навук, якія грунтаваліся на лацінскіх трактатах з укладанняў Арыстотэля па рыторыцы, лёгіцы і эстэтыцы. Навукі гэтыя вольныя: граматыка, лёгіка, рыторыка, фізыка з арытмэтыкай і геомэтрыяй, музыка, астраномія, дакладней, астролёгія і навука складаць каляндар. Аддзел мэдыцыны быў пастаўлен слаба і толькі ў 1526 годзе, як даводзіць гісторык Лукашэвіч²⁾, быў выпушчаны першы мэдык з Кракаўскага універсітэту. У той час пераважным кірункам у апошнім быў тэалёгічны, бо знаходзіўся ў руках каталіцкага духавенства.

Доктар, выкліканы да хворага, павінен быў перш за ўсё даваць яму раду аб збавеньні душы, а ўжо потым лячыць цела.

Такі погляд на дактароў знаходзім мы і ў Скарыны ў прадмове да „Кнігі Судзей: „Внегда каемся грѣховъ своихъ, то посылаетъ намъ гдѣ Богъ Пастырей и докторовъ, они же научаютъ насъ противитися бѣсовскимъ покусамъ“. Апрача навукі, Скарына прыглядаўся да культурнага жыцця Зах. Эўропы і асабліва да друкарскай справы. Апошняя ў той час ужо была добра нарыхтавана. Там у 1491 годзе немцам Швайпольшам Фэолам былі выданы для Літвы і Беларусі першыя, друкаваныя ў царкоўна-славянскай мове кніжкі: „Октоіх“, „Часасловец“, „Дзьве трыодзі“ і „Псалтыр.“

Пасьля Кракава Скарына недзе вандруе і невядома дзе здабывае сабе вучоную ступень доктара „*eximiarum artium*“, што значыць—доктара зазначаных вышэй, сямі вольных навук.

1) П. В. Владимиров. Доктор Ф. Скарына, его переводы, издания и язык (1888).

2) *Historja szkół w Koronie i w wielkim Księstwie Litewskim.*

У той час мэдыцынай славіўся Падуянскі унівэрсытэт у Італіі. Як даведваемся з захаваўшыхся там дакумантаў, Скарына і прыяжджае сюды ў 1542 годзе. Прыехаўшы, ён зьвярнуўся да намесьніка прыора, доктара Тадэуша Мусаці, і заявіў, што жадае трымаць экзамен на доктара мэдыцыны. Просьба была заўважана.

У бліскучым біскупскім палацы, перад шматлюднай мэдычнай колегіяй, Мусаці паведамляе, што зараз будзе экзаменавацца дужа вучоны, ужо маючы вучоную ступень доктара „artium“, прыехаўшы з далёкага краю, малады грамадзянін па іменьні: „Dominus Franciscus Scorina de Poloczko Ruthenus“. Экзамен адбыўся, і Скарына аднагалосна быў прызнаны доктарам мэдыцыны.

Гэтак стаў ён першым на Ўсходзе Эўропы доктарам мэдыцыны, або, як сам падпісваўся: „Въ наукахъ вызволенныхъ и въ лекарскихъ докторъ“?

Дужа вучоны для свайго часу, як бачым, поўны энэргіі і сіл, прасякнуты ідэямі гуманізму, Скарына задумаў надзвычайна вялікую і цяжкую справу: „Вырозумения ради простыхъ людей“, як сам пісаў, даць ім кнігі сьв. пісаньня ў друкаванай і зразумелай ім беларускай мове.

Дзеля гэтай мэты едзе ў Прагу чэскую, дзе яшчэ з XIV веку існавала сталая літоўска-беларуская колегія, заснаваная Ядвігай пры Праскім унівэрсытэце.

Тут пры актыўным удзеле віленскіх мяшчан—Багдана Онькава, Якуба Бабіча і іншых—закладае друкарню, працуе над перакладам біблейскіх кніг і над іх надрукаваньнем.

З 1517 па 1519 год выходзяць адна за аднай 22 кнігі Бібліі і Псалтыр.

Па характэру друку гэтыя выданьні стаяць вышэй за ранейшыя славянскія (Фэоля), сучасныя ім вэнэцыянскія і нават ляпей, чымся нямецкія пачатку XVI веку. Да іх даданы прадмовы і кароткія пасляслоўі, дзе знаходзім выразы: „Книга выдана повѣленіем, працею и выкладам Скорины“. Сустракаюцца і такія выразы: „Казал есмы тиснути“. З гэтага відаць, што сам Скарына, калі ня быў складальнікам кніжак, дык ён перакладаў іх на беларускую мову і магчыма сам вёў корэктурку.

Разьмер выданьня—чвэрць аркушу, літары рознай велічыні, прыгожа зробленыя; цікавыя мініятуры на біблейскі зьмест, віньетки, завітушкі і канчаткі; надзвычайна прыгожыя вялікія літары; ёсьць вялікія застаўкі з чалавечымі фігурамі і гэрбам, а таксама малыя застаўкі з белымі малюнкамі на чорным фоне з красак і лісьця. Гэrb Скарыны, як ужо казалі,—сонца, прыкрытае месяцам у сярэдзіне. Пры аднай з біблейскіх кніг Скарыны дададзен яго портрэт ва ўвесь узрост, які потым быў адноўлены ў вядомым выданьні Равінскага па гісторыі расійскай іконаграфіі.

Цікава зазначыць, што рукапісная біблія Вецынскага манастыра (Залочаўская акруга ў Галіччыне), якая потым апынулася ў сьвята-Ануфрыіскім манастыры, складаецца з пяці кніг Майсеевых, Кнігі Судзей, Руфь, Царств і Параліпомэнан, што былі перапісаны ці перакладзены ў 1575

годзе. Пры параўнаньні гэтых кніг з адпаведнымі кнігамі, што маюцца і ў Бібліі Скарыны, аказваецца, што яны складаюць часткаю сьпіс, часткаю пераробку перакладу Скарыны, але, апрача таго, сьвята Ануфрыйскай бібліі ёсьць дзьве кнігі „Параліпомэнан“, якіх няма ў Скарыны. Адгэтуль вучоныя робяць правільны вывад, што і гэтыя кнігі былі перакладзены Скарынаю, але ці засталіся ў рукапісе, ці мо' друкаваныя—іх выданьні да гэтых часоў ня знойдзены¹⁾.

Урэшце, зазначым, што біблія Скарыны ў гісторыі друкаванага пісьменства займае трэцяе па чарзе месца. Першая друкаваная біблія была, як вядома, нямецкая, а другая—чэская.

Але бацькаўшчына пацягнула да сябе гэніяльнага друкара. Як сам зазначае ў прадмове да кнігі Юдыф: „Понеже отъ прироченія звѣри, ходящія въ пустыни, знаютъ ямы своя; птицы-лѣтающіе по воздуху, вѣдаютъ гнѣзда своя, рыбы, плавающія по морю—и во рѣках, чувють виры своя, пчелы и тымъ подобная боронять ульевъ своихъ такожь и люди, и где зродилися и ускормлены суть по Бозѣ, к тому мѣсту великую ласку имають“. Пад уплывам гэтай „ласкі“, гэтага каханья бацькаўшчыны, ён забірае з Прагі ўсе свае друкарскія прылады і едзе ў Вільню.

Тут у 1525 годзе: „Въ дому почтивога мужа Якуба Бабіча, найстаршаго бурмистра славного и великого места Виленского“, закладае друкарню і выдае ў гэтым годзе дзьве кнігі: „Апостал“ і „Малую падарожную книжицу“.

Такім чынам, 1525 год—пачатак беларускага друку. Віленскі „Апостал“ Скарыны—першая друкаваная кніжка на землях літоўска-беларускіх і агулам на Ўсходзе Эўропы. Скарына называе яго „выкладам“, гэта значыць залічае, як і біблію, у лік перакладзеных на беларускую мову: „Еже замыкаетъ в себе“, як ён піша: „наипервей деянія апостольская, потомъ посланей святыхъ апостоль, соборныхъ седмь“.

Што тычыцца „Малой падарожнай кніжыцы“, дык у ёй: „Псалтырь зупольная, Часословець, Акафисты і Каноны, Шестоденецъ кратки, Светци краткіе и Поскалія на многа лета“.

Віленскія выданьні Скарыны ў параўнаньні з праскімі менш аздоблены, але ўсё-ж і тут тэхніка друку досыць высокая. Шрыфты і розныя друкарскія ўпрыгожаньні адзначаюцца хараством і могуць сьмела йсьці, як і праскія, у параўнаньні з друкарскімі выданьнямі Нюрнбэргу, што ў XVI веку гэтым вельмі славіўся.

На выданьні гэтых дзвёх кніжак і спынілася далейшая друкарская праца Скарыны.

Аб далейшым яго жыцьці вестак знойдзена мала. Вядома толькі, што ён жаніўся, жыў бедна, меў даўгі, скардзіўся каралю на розныя крыўды. З 1529 па 1532 год судзіўся з сваім братам Янам і быў засуджаны

¹⁾ Чистович. „Очерк истории западно-русской церкви“.

на конфіскацыю маемасьці. Усё гэта, разам узятае, не магло не адбіцца на далейшым працягу яго друкарскай працы. Пашкодзіў гэтаму і пажар у 1530 годзе, ад якога згарела $\frac{2}{3}$ гораду Вільні, а ў 1533 годзе страшэннае маравое паветра.

Скарына меў два іменьні: Георг і Францішак. Ёсьць здогад, што спачатку ён быў праваслаўным і меў імя Георга. Гэтая думка (яе трымаецца і П. Уладзімераў) падмацоўваецца тым, што ў Полацку, як вядома з гістарычных дакумантаў, у канцы XV і пачатку XVI веку ня было ніводнага каталіцкага касьцёлу; але каб паступіць у Кракаўскі унівэрсытэт, магчыма, што прыняў каталіцтва і атрымаў імя Францішка.

Апошні раз сустракаецца яго імя ў судовых актах за 1535 год, якія гавораць аб названай яго цяжбе з сваім братам. Такім чынам, яшчэ ў гэты год Скарына жыў, бо ў актах гаворыцца аб ім, як аб жывым. Больш вестак ня знойдзена і калі памёр—невядома.

Рэшткі яго друкарні ў 1575 годзе перашлі да заможных віленскіх купцоў братоў Мамонічаў, якія ўжо далей працягвалі друкарскую працу, пачатую Скарынай і праславіліся сваімі выданьнямі ня толькі на Беларусі, але і за яе межамі. Аднак, гэта ўжо было чыста гандлёвае прадпрыемства, далёкае ад ідэйных імкненьняў Скарыны і ў гісторыі беларускага пісьменства ня маюць асаблівага значэньня, бо ня ўносілі з сабою нічога новага.

III

Эпоха Адраджэньня, кажучы ўвесь час аб зьнішчэньні гістарычных соцыяльных адгародак, стварыла новыя зусім штучныя. З самага пачатку гуманізм выпрацаваў сабе моцную арыстократычную выключнасьць, якая зрабілася пракляцьцем для далейшай гісторыі. Сярэднія вякі давалі прыступ да сваёй культуры, якой-бы яна ні была, рашуча ўсім, у гэтым стасунку яна была больш дэмакратычнай. Паміж усімі станами грамадзянства існавалі самыя рознастайныя культурныя сувязі і ня было цэху вучоных. Гуманізм зрабіў гэты цэх, і ён з бегам часу атрымаў усё большую і большую выключнасьць. Зьнявага к *profanum vulgus*, зьнявага да народнага прысуду, якая даходзіла да чыста рэнанаўскай нянавісьці,—вось той настрой, які панаваў сярод гуманістых у вадносінах да народу. Гуманізм стварыў сярод народу другі народ, што гаварыў на зусім незразумелай яму мове. Мова, права, рэлігія, адукацыя—усё ў іх было другое. Асабліва шкодным было гэтае адчужэньне ад народу ў межах літаратуры, як, напрыклад, ва Францыі, дзе нібы-клясыцызм цяжэрным каменем прыціснуў гэніяльны ўзьлёт думкі Корнэля і Мольера.

Цураючыся народу, эпоха Адраджэньня была пазбаўлена глебы, што жывіць і не пашла ў глыбіню. Яна вызваліла думку, але, застаючыся ізоляванай кастай, літаратурным цэхам, гуманістыя ня здолелі далучыць да новай культуры шырокія народныя масы. Самыя іх ідэалы былі ары-

стократычны. У іх ня было нічога такога, што здолела-б захапіць народ, а рэлігійны індыфэрэнтызм, зразумела, ня мог зрабіцца такой сувяззю паміж інтэлігэнцыяй і народамі.

І гуманізм застаўся-б мерцвяковым рухам, калі-б ня ўліўся, за выключэньнем Італіі, у больш магутную культурную плынь, а іменна— у рэфармацыю, якая ўжо мела ў параўнаньні большую колькасць дэмакратычных элемэнтаў.

Ф. Скарына стаяў вышэй сваёй эпохі. Праўда, у яго Бібліі мы выразна не адчуваем духу рэфармацыі. Няма тут ні полемікі, ні крытычных адносін да тэксту сьв. пісаньня. Дзеля гэтага не датымоўвае крытыкі думка вядомага расійскага кансэрватара князя Курбскага, які ў другой палове XVI веку пісаў: „Переводъ Скорины Полоцкого переведены не въ давних летехъ, аки летъ 50... съ препорченныхъ книгъ жидовскихъ“. Мяшаючы каталіцтва, протэстанцтва і жыдоўства ў адну гэрась, Курбскі дадае, што бачыў у лютэран: „Бібліі Лютеровъ переводъ, согласующе по все съ Скорининским Библиемъ“.

Такі погляд, бязумоўна, памылковы. Але затое, хто першы загаварыў аб сувязі пісьменства з народамі? Хто так рашуча расьсек векавечныя пугі царкоўна-славянскай схолястыкі перакладам Бібліі і іншых царкоўных кніг на беларускую мову?

Апошняя, праўда, не адзначаецца чыстасьцю. Робячы пераклады, Скарына ня меў магчымасьці карыстацца гэбрайскім ці грэцкім тэкстам і здавальняўся матэрыялам толькі з царкоўна-славянскіх кніжак і чэскай Бібліі. Дзеля гэтага яго мова знаходзіцца пад моцным уплывам царкоўна-славяншчыны. Нават сустракаюцца словы чэскія, польскія і нямецкія. Але ўсё-ж беларускасьць адчуваецца досыць выразна. Тут часта пападаюцца і такія словы, што за 400 год ніколі не зьмяніліся і цяпер яшчэ шырока ўжываюцца на Беларусі (борзда, бараніць, вінаваціць, вір, жыта, карагод, пуга, скрыня, віхор і г. д.).

У кожным разе, нельга згадзіцца з думкай названага вышэй П. Уладзімерава, што яшчэ задаўга да Скарыны магчыма азначыць у царкоўна-славянскіх помніках факты, якія прадстаўляюць хістаньне паміж царкоўна-славянскай мовай старадаўніх першатвораў і формамі мовы народнай і што з гэтага хістаньня, пачынаючы з XII і да пачатку XVI веку, паступова ўзрастае пытаньне аб мове народнай, агульна-зразумелай, заместа царкоўна-славянскай. *Гэта ў пэўнай форме выявілася ў працах Ф. Скарыны і поруч з тым тлумачыць яго кірунак.*

Справа ў тым, што ўсе гэтыя хістаньні, усе тыя ці іншыя папраўкі на палёх рукапісаў царкоўна-славянскіх слоў словамі беларускімі (так званыя глёсы) мелі выпадковы, пабочны кірунак. Скарына-ж сьвядома ставіць сабе мэтай пераклад Бібліі на беларускую мову і зазначае, што робіць з тэй прычыны: „Иже мя милостивый Бог съ того языка на свѣт пустиль“.

У прадмове да кнігі Эсфір, кажучы аб перакладзе біблейскіх кніг на сваю „прироженую“ мову, ён яшчэ дадае, што малая заслуга нарадзіцца ў тэй ці іншай краіне: „Не толіко сами собѣ народжвомся на свѣтъ, но болѣе ко службѣ Божіей и посполитого доброго“. Пад уплывам гэтых думак ён, як кажа: „И поднялся працы тое“.

Няхай „служба Божія“ для нас цяпер здаецца сьмешнай, але „пашпалітае дабро“, якое ён паставіў галоўным заданьнем сваёй выдавецкай працы, жаданьне зрабіць карысьць свайму народу, даўшы яму кнігу ў роднай мове,—ці ня мае гэта вартасьці і ў нашы дні і ці ні яно, галоўным чынам, тлумачыць кірунак усёй Скарынінскай працы?

Толькі псалтыр, як падручнік да славянскай граматы, Скарына выдрукаваў на славянскай мове. Але жадаючы, каб народ лепш разумеў і яго, ён і тут уводзіць народныя словы, аб чым і піша: „Положилъ есми на боцѣх (на палѣх рукапісу) нѣкаторыі слова для людей простых руским языкомъ (так называў ён тагочасную беларускую мову), што которое слово знаменуеть“.

Так ці іначай, але некаторымі ідэямі ён папярэдзіў сваю эпоху на цэлыя стагодзьдзі. Праз усе яго выданьні чырвонай ніткай праходзіць ідэя сувязі пісьменства з народам, тая ідэя, якая жыве і ў нашы дні.

Але Скарына не заставаўся глухім і да запатрабаваньняў сваёй эпохі.

Вышэй мы бачылі заняпад моралі, мы бачылі амаль поўную адсутнасьць народнае асьветы. Скарына ідзе гэтаму насустрачу. Уся яго праца прасякнута ідэямі моральна-асьветнымі. Свой Псалтыр ён прызначае „дѣтемъ малымъ“ як „початок всякое доброе науки, грамоты, еже добре чести и мовить учить“. Яшчэ ясьней піша аб гэтым у прадмове да кнігі Премудрости Ісуса сына Сирахова: „Вся бо Соломонова и Арестотелева, божественная и житейская мудрость въ сей книзѣ краткими словы замкнена есть. Прото ж и я для похвалы Божіей и для посполитого доброго и размноженія мудрости, умѣнія, опатренности, разуму и науки приложилъ есмъ працу выложити книгу сию“. Сьвятыя кнігі, як паясьняе Скарына: „Пожитѣчны суть всякому челоуѣку, наболѣй тымъ, они же хотятъ имѣти добрые абычае и познати мудрость и науку“.

Служыць пашырэнню граматы і асьветы, падымаць народную мораль—вось тыя ідэі друкарскай працы Скарыны, якія ня згубілі вартасьці і ў нашы дні і для служэньня якім ён ахвяроўваў сваё жыцьцё.

Яго друкарня ў Вільні, першая на Беларусі, зрабіла вялікую культурную місію для ўсяго славянскага Ўсходу. Даволі зазначыць, што пазьнейшыя нясьвіскія выданьні 1562 году, а таксама і першыя друкаваныя маскоўскія 1564 г. нясуць на сабе выразны ўплыў скарынінскага друку. У XVI і XVII веку пераклады і выданьні Скарыны знаходзяць сабе шмат прыпадабніцеляў. Нават Астроская Біблія 1581 г. прыпадабняецца ў шмат мясцох працам Скарыны. У Галіччыне яго Біблія была цалкам перакладзена на украінскую мову.

Урэшце, Скарына—першы будаўнік нашай літаратурнай мовы. Як магутны гэні Лютэра, даўшы сваім перакладам Бібліі ўзор нацыянальнай нямецкай мовы, нэўтралізаваў уплыў лацінскай адукаванасці, так і Скарына зрабіў тое самае адносна царкоўна-славяншчыны, даўшы ўзор беларускай нацыянальнай мовы.

У гэтым стасунку яго постаць мігаціць аднаковымі бляскамі ў сэрцы сусветных дзеячоў—першых будаўнікоў нацыянальна-літаратурных моў.

IV

Сёлета прашло 400 год, як ня стала вялікага беларуса.

Буйны вучоны пачатку XVI веку, першы мэдык, друкар і перакладчык Бібліі на ўсходзе Эўропы, сейбіт народнае асьветы, адышоў у нябыцьцё, запісаўшы сваё імя ў „кнігу ўсіх народаў“ вялікай эпохі Адраджэньня.

Неўзабаве пасля яго прыліў беларускай культуры зьмяніўся адлівам. Падсечаныя фэўдалізмам, абвальваліся дзяржаўныя слупы, і Беларусь замірае політычна і культурна. У цемры і нядолі, пад цяжкім крыжам крыўды і няпраўды, праходзіць беларускі народ свой гістарычны шлях.

Але адліў ізноў зьмяняецца прылівам.

Загрымеў вялікі Кастрычнік:

І край магіл, той край дзе жыў Скарына,

Зноў парадзіў прарокаў і байцоў.

Ідуць-брыдуць яны, бы Нёман з месца рынуў,

Бы грамада узброеных касцоў.

(З. Бядуля. Верш: „Беларусь“).

У сялянскіх сьвітках і рабочых кашулях ідуць яны „родны край адбудаваць“. А сёлета ў дзень 400-я беларускага друку, ужо пры значным шуме бушуючых хваль адраджэйшайся культуры, атуленыя цяплом сацыяльнай праўды, пяюць на праву сваё мінулае ліха і славу.